

VI. Самоврядування

УДК 061.2:316.3

Матвійчук А. В.

Кандидат політичних наук, старший науковий співробітник Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ ЯК ВІДКРИТЕ СОЦІАЛЬНЕ УТВОРЕННЯ: ПРОБЛЕМА ЛЕГІТИМАЦІЇ

Аналізуються умови за яких відбувається формування громадянського суспільства в Україні.

Ключові слова: *громадянське суспільства, громадські організації, легітимація, демократична правова соціальна держава.*

Формування громадянського суспільства — це невпинний процес, який у країнах Європейського Союзу вже має певні чітко визначені типологічні ознаки, зокрема: пріоритет приватної власності й пов'язаних з нею інтересів власників; наявність високорозвиненого «середнього класу», який цементує державно-суспільне життя; високий рівень життєвих і творчих можливостей самореалізації особистості в усіх сферах суспільного життя; функціонування значної кількості суспільно-політичних організацій, які відображають інтереси різних суспільних груп; постійний розвиток і утвердження громадянськості через обмін взаємодоповнюючими якостями за принципом «політичність громадянського суспільства і громадянськість політичного» [1, с. 70–72].

В Україні, на відміну від розвинених країн Заходу, лише починає формуватися тип громадянського суспільства, де переплітаються авторитарні й демократичні властивості. Його перехідний характер особливо виразно постає в незахищеності від втручання держави і політичної влади в життя і діяльність громадян. З огляду на це гармонізація відносин держави і громадянського суспільства в умовах реформування українського суспільства постає як життєво вирішальна необхідність.

Водночас слід відзначити, що в Україні хоч і повільно та все ж створюється умови для розбудови громадянського суспільства. Конституція України проголосила державу правовою, передумовою чого є формування громадянського суспільства [2; 3; 4].

Конкретизація відмінностей у структурі, способах утворення та функціях партій і громадських організацій міститься в Законі «Про об'єднання громадян», який було ухвалено ще в 1992 р. [5]. У той час, коли його приймали, країна ще не мала досвіду розвитку інститутів плюралістичної демократії та громадянського суспільства. Хоча закон не суперечить чинній Конституції, у ньому не всі особливості діяльності партій та громадських організацій конкретизована згідно із сучасними потребами. Тому передбачається прийняття окремих законів про партії, про профспілки та інші типи громадських об'єднань. Уже прийняті такі вужчі за сферою чинності закони, як Закон «Про благодійництво та благодійні організації» [6] та «Про професійних творчих працівників і творчі спілки» [7]. Вимагають законодавчого врегулювання деякі проблеми оподаткування громадських об'єднань та їхньої фінансової підтримки (спонсорами і державою), а також спрощення процедури їхньої реєстрації.

Ідея правової держави має реалізуватись через послідовне здійснення принципів верховенства права та поділу єдиної державної влади на законодавчу, виконавчу і судову з конституційним визначенням їхніх повноважень та взаємно врівноваженості. Діяльність держави обмежується Конституцією та законами України. В Конституції наголошується, що права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними, а також гарантується право громадян на безпосереднє звернення до суду в разі порушення їхніх конституційних прав і свобод.

Отже, правова, соціальна демократична держава задекларована в Конституції як намір, як політично-юридичний ідеал, до здійснення якого прагне суспільство. Гарантія прав і свобод людини, невтручання держави у справи громадянського суспільства, відповідальність перед народом створюють політико-правові передумови для того, щоб люди домагались максимального наближення дійсності до цього ідеалу. Однак, на практиці ще діють старі стереотипи, уявлення про те, що Конституція — лише політичний документ, а життя диктує свої вимоги. Тільки незначна частина людей вірить у те, що в Україні всі дотримуються законів і Конституції. Якщо таке ставлення є лише суб'єктивною

оцінкою, воно все одно створює несприятливі умови для розвитку громадських організацій сучасного типу.

При всьому розходженні сподівань і досягнень у становленні правових передумов формування громадянського суспільства не можна недооцінювати значення нової Конституції та створення Конституційного суду — з одного боку, законодавства про власність, підприємництво та інших соціально-економічних законів — з другого, для розвитку громадянського суспільства в Україні. По-новому були також врегульовані питання діяльності партій та громадських організацій: ліквідована однопартійність, прийнято Закон про громадські об'єднання; про відносини держави і церкви; діє низка законів про пресу та інші ЗМІ; про вибори та багато інших.

Засоби масової інформації займають особливе місце у системі інститутів громадянського суспільства. Інформуючи про події в світі та в державі про політичне і громадське життя, вони впливають на формування поглядів людей, громадської думки, яка є важливим інститутом демократичної системи врядування і ознакою функціонуючої «сфери відкритості». Формування громадської думки — найважливіша функція ЗМІ з точки зору громадянського суспільства. Адже для з'ясування того, що думають громадяни, є чимало й інших інститутів. Вибори, приміром, з великою мірою достовірності виявляють громадську думку і ставлення окремих суспільних груп до політичних лідерів, партій та їхніх програм. Каналами висловлення громадської думки є також участь у зборах, мітингах, маніфестаціях. Її вивченням займаються спеціалізовані установи, що проводять регулярні соціологічні опитування. А от наскільки громадська думка сформована, різнобічна, відверто висловлена — це значною мірою залежить від якості, відкритості та вільного функціонування засобів масової інформації.

Одним із найважливіших засобів забезпечення свободи слова і думки є розвинене законодавство про ЗМІ. Нині воно в Україні доволі розгалужене, але не зовсім послідовне.

Іншим засобом захисту своїх інтересів і свого права на вільне висловлення думок є створення журналістами професійних спілок та об'єднань, які також є частиною громадянського суспільства. Зокрема, в Україні діють:

— створена ще в 1957 році та перереєстрована 20 січня 1993 року Спілка журналістів України. Вона налічує 12 тисяч членів, має відділення у всіх областях України і є членом Міжнародної федерації

журналістів. У 1994 році в її рамках було створено «Комітет захисту свободи преси»;

— професійна спілка українських журналістів «Незалежність», створена 5 травня 1990 року. Її мета — захищати права та свободи журналістів, сприяти розвитку фаховості в журналістиці та захищати етичні принципи;

— гільдія головних редакторів українських засобів масової інформації — громадська організація, що налічує близько 100 членів. Створена 12 травня 1995 року з метою захисту прав журналістів в органах законодавчої та виконавчої влади;

— фундація захисту свободи слова та інформації — недержавна позапартійна організація, створена популярними громадськими діячами, в тому числі політиками, письменниками та художниками. Вона намагається давати відсіч порушенням свободи слова та займається справами переслідування журналістів;

— кримська спілка вільних журналістів та інші організації.

Значні громадські функції виконують також політичні партії. Хоча вони є елементом політичної системи, але і за своїм місцем у суспільстві, і за функціями, які вони виконують, партії мають прямий стосунок до громадянського суспільства. Як уже зазначалося, на політичному рівні вони представляють акумульовані та узагальнені ними інтереси різних суспільних груп; виступають посередниками у стосунках громадянського суспільства і держави. Партії забезпечують не лише політичну структурованість органів влади, а й зворотній зв'язок владних структур з народом. Залучення значних верств населення до політики і до контролю за діяльністю державних структур в інтересах тих чи інших груп населення є змістом соціалізуючої функції партій. З точки зору будівництва громадянського суспільства саме представницька й соціалізуюча діяльність партій є пріоритетною [8].

Органи місцевого самоврядування є за сучасних умов одним із основних каналів реалізації становлення громадянського суспільства. Місцеве самоврядування виступає складовою механізмів взаємодії громадян і держави, управління суспільством. Визначальними при цьому є такі принципи його організації:

виборність органів місцевого самоврядування та їхніх очільників;

фінансова автономія в межах власних коштів територіальних громад;

3) забезпечення реальної участі населення в процесі вироблення й прийняття рішень із питань місцевого значення шляхом місцевих референдумів, створення органів територіальної самоорганізації, громадських ініціатив;

4) відсутність прямої підпорядкованості органу самоврядування державним органам виконавчої влади, забезпечення співпраці з державними структурами на партнерських засадах [9].

Суттєве значення для демократичного становлення, розвитку та вдосконалення місцевого самоврядування мають Європейська (рамкова) конвенція про основні принципи транскордонного співробітництва між територіальними громадами або органами влади, Європейська хартія місцевого самоврядування, Європейська декларація міських прав, Європейська хартія про участь молоді у муніципальному і регіональному житті. У цих та інших документах, ратифікованих Україною, дається не лише визначення місцевого самоврядування, а й європейські стандарти щодо захисту прав місцевих органів влади, які гарантують політичну, адміністративну і фінансову самостійність виборних місцевих органів влади в країнах-учасницях Європейського Союзу.

В Україні правову, матеріальну і фінансову основи місцевого самоврядування визначають Конституція України, Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» (1997 р.)

Основним суб'єктом місцевого самоврядування в Україні, основним носієм його функцій і повноважень є територіальна громада, самодостатня у своєму утворенні, існуванні та розвитку. Важливими елементами місцевого самоврядування також є громадські комітети і ради самоврядування, а важливою формою реалізації місцевого самоврядування — загальні збори громадян. До елементів системи місцевого самоврядування в Україні часто зараховують і такі неформальні самоврядні структури та інституції, як Асоціація міст України, Українська асоціація місцевих і регіональних влад, Асоціація демократичного розвитку і самоврядування України, Асоціація шахтарських міст України, Ліга історичних міст тощо.

До важливих інститутів громадянського суспільства належать вибори. Існує пряма залежність між характером виборчої поведінки громадян і демократизмом органів влади. Специфіка українського виборця як людини посткомуністичної епохи полягає в амбівалентності його свідомості та поведінки, у поєднуванні здавалось би непеєднуваного.

Позитивним моментом є досить висока (в середньому на рівні 70%) виборча активність населення [8].

Розуміння громадянського суспільства припускає наявність у нього комплексу істотних ознак, що проявляються через його функції. Відсутність чи нерозвиненість деяких з них дає змогу визначати стан здоров'я соціального організму і необхідні напрямки його самовдосконалення. Розглянемо ці ознаки докладніше, беручи до уваги ті суспільні зміни, які відбулися в Україні після подій «помаранчевої революції».

Громадянське суспільство — це суспільство вільних громадян, тому ключовим поняттям громадянського суспільства виступає свобода. Якщо в суспільстві відсутня свобода або вона не оцінюється належним чином, там немає й умов для становлення та виникнення громадянського суспільства. Як бачимо, в сучасній Україні ідея свободи є чи найголовнішою у формуванні громадянського суспільства. Саме відсутність свободи (політичної, економічної тощо) або її свавільне обмеження державною владою привело громадян на помаранчевий Майдан у листопаді та грудні 2004 року: вони відчували шанс отримати цю свободу і скористалися ним. Отже, щодо усвідомлення українським суспільством свободи як цінності, сумнівів не виникає. Проте свобода має і результативну характеристику, повинна відображати реальний стан справ у різних сферах. В економічному плані свобода означає, що кожен індивід є власником: він реально має ті кошти, які необхідні людині для її нормального існування. Він вільний у виборі форм власності, визначенні професії і виду праці, у розпорядженні результатами своєї праці. У соціальному плані приналежність індивіда до визначеної соціальної спільності (родина, клан, клас, нація) не є абсолютною. Він може існувати самостійно, має право на досить автономну самоорганізацію для задоволення своїх потреб та інтересів.

Політичний аспект свободи індивіда як громадянина полягає в його незалежності від держави, тобто в можливості, наприклад, бути членом політичної партії чи об'єднання, що виступають із критикою існуючої державної влади, мають право брати чи не брати участь у виборах органів державної влади і місцевого самоврядування. Забезпеченою свобода вважається тоді, коли індивід через визначені механізми (суд і т. д.) може обмежувати свавілля державних чи інших структур стосовно себе. Щодо цих ознак свободи можна говорити про їхнє формування, а в деяких випадках утвердження і закріплення в Україні.

Досить важливою для громадянського суспільства є ідея толерантності, тобто здатності співіснувати з людьми, що мають інші переконання та вірування. Цей показник також знайшов свій прояв під час «помаранчевої революції». У даному випадку суспільство з одного боку, продемонструвало, що воно може згуртуватися навколо ідеї свободи, незважаючи на відмінності між ними: релігійні, мовні, культурні, а з другого — ставлення до опонентів було так само толерантним. Саме ідея терпимості, що так притаманна українському суспільству, та намагання влади її зруйнувати шляхом нагнітання пристрастей щодо сортів українців, бандерівців-націоналістів, виливання бруду більшості телевізійних каналів і газет на опонентів влади були одним з вирішальних чинників акцій протесту.

Громадянське суспільство засноване на приватній власності, саме вона забезпечує свободу людини, оскільки завдяки приватній власності особистість одержує економічну незалежність від держави та від інших осіб. Громадянське суспільство не може існувати без ринкової економіки. Ця ознака ще в стані формування, проте вона також цілком може вважатися характеристикою українського суспільства, оскільки ми пам'ятаємо, що рушійною силою «помаранчевої революції» був малий бізнес, який безпосередньо формує ринок і ринкові відносини. Щодо великого бізнесу, то він не відповідає жодним критеріям громадянського суспільства, оскільки історія його формування та існування в останні 15 років не могли створити сучасного європейського приватного господаря, який незалежно від свого матеріального стану залишається членом суспільства, є його представником на більш високому рівні суспільного виробництва. Українські ж олігархи переважно не сприймали ідеї Майдану і продовжують їх не сприймати.

Держава не втручається в сферу, де панує громадянське суспільство. В Україні ті сфери, в яких цементуються засади громадянського суспільства ще не набули того обсягу, який є на Заході. Для Заходу важливою ідеєю є запобігання надмірній концентрації влади, а отже, громадянське суспільство визначається як приватна сфера суспільних відносин, що не підлягає впливу держави. З одного боку, слабкість громадянського суспільства за минулого режиму визначала й захоплення державною владою багатьох сфер суспільного життя; деякі взагалі і не виходили з державного впливу з радянських часів. Це об'єктивний аспект. З другого боку, держава дуже ревниво реагувала на намагання вийти зі свого впливу певних інституцій. Як приклад можна навести епопею з обран-

ням голови Національної спілки письменників України, коли на її чолі став неприхильний до режиму Володимир Яворівський. Ще жакливішим становище було в засобах масової інформації, коли закривали передачі, газети, канали — аж до вбивств журналістів. Проте, суспільство боролось і бореться за сфери впливу, що також дає підстави розглядати даний критерій як такий, що перебуває в процесі становлення.

Щодо критерію інституційності, громадянське суспільство повинне мати складну структуру, зокрема, цілий комплекс структурованих інститутів (церква, школа, сім'я, громада). Особливе значення для громадянського суспільства мають різні організації та асоціації, об'єднані спільністю інтересів (наприклад, економічного напрямку, профспілки, жіночі, молодіжні, екологічні та інші громадські організації, політичні партії). Основна функція цих організацій: надати окремій людині можливість реалізувати свої інтереси та потреби. Цей критерій присутній в Україні, хоча й не тією мірою, яка повинна бути. Так, політичні партії, що повинні представляти політичні інтереси людей та бути сполучною ланкою між громадянським суспільством і державою, часто перетворюються на забавки їхніх лідерів, на інструмент заробляння чи витрачання грошей.

Громадянське суспільство є відкритим соціальним утворенням. У ньому забезпечуються свобода слова, включаючи свободу критики, гласність, доступ до різного роду інформації, право вільного в'їзду і виїзду, широкий і постійний обмін інформаційними, освітніми технологіями з іншими країнами, культурне і наукове співробітництво із закордонними державними і громадськими організаціями, сприяння діяльності міжнародних та іноземних об'єднань відповідно до принципів і норм міжнародного права. Громадянське суспільство прихильне до загальногуманістичних принципів і відкрите до взаємодії з аналогічними утвореннями в планетарному масштабі. Ця ознака притаманна українському суспільству, і без перебільшень можна сказати, що саме взаємодія українських інститутів громадянського суспільства із зарубіжжям допомогла здійснити докорінні суспільні перетворення під час «помаранчевої революції» та відіграє значну роль зараз.

Плуралізм як риса, що характеризує структуру і функціонування суспільної системи, виявляється в усіх її сферах: в економічній — це розмаїття форм власності (приватна, акціонерна, кооперативна, колективна і державна); у соціальній і політичній — наявність широкої і розвинутої мережі суспільних утворень, у яких індивід

може виявити і захистити себе; у духовній — забезпечення світоглядної свободи, виключення дискримінації з ідеологічних мотивів, терпиме ставлення до різних релігій, протилежних поглядів. Оскільки ознака плюралізму пов'язана з усіма перерахованими критеріями громадянського суспільства, то вона ще не досягнута у повному обсязі [10, с. 164–166].

Серед шляхів покращення ситуації з формуванням громадянського суспільства в Україні можна назвати такі:

— утвердження принципу верховенства права, формування правової держави та самообмеження держави у відносинах з громадянами та їхніми організаціями, визнання нею автономності структур громадянського суспільства;

— підвищення рівня гарантованості прав і свобод; позбавлення людей страху бути покараними «за ініціативу» і самостійні дії; забезпечення більшої захищеності громадян від свавільних дій уряду і місцевих властей;

— створення адекватної соціальної структури на основі розвитку приватної власності та ринкових відносин, формуванні середнього класу, підвищення життєвого рівня основної маси людей, звуження сфери бідності, з одного боку та обмеження впливу олігархічних кланів, — з другого;

— продовження практики створення найрізноманітніших захисних та самопоміжових організацій, здатних виконувати соціалізуючі функції, а також громадських та громадсько-політичних організацій, які стежать за дотриманням права урядовцями і не допускають їхнього втручання у громадське життя;

— розвиток системи спонсорської допомоги та меценатства (у тому числі й шляхом вдосконалення законодавства);

— забезпечення вищого рівня незалежності ЗМІ та їхньої активнішої участі у формуванні громадянського суспільства — через просвіту громадян та популяризацію громадських ініціатив;

— використання сімейного виховання, системи загальної та професійної освіти для формування нових цінностей та орієнтацій молоді;

— відродження національної традиції громадського життя і пошанування закону [1, с. 227–228].

Таким чином, аналіз ряду критеріїв у порівнянні з сучасним економічним, політичним і духовним станом України переконує, що більшість показників громадянського суспільства в нашій державі існують або

перебувають у стадії формування. А тому саме на їхній розвиток необхідно спрямовувати діяльність демократичної правової соціальної держави, формування якої повинно відбуватись інтенсивно і паралельно зі становленням громадянського суспільства.

Список використаних джерел:

1. Кравчук В. М. Громадські організації і держава: взаємовідносини в умовах формування громадянського суспільства в Україні (теоретико-правові аспекти): монографія / В. М. Кравчук; Тернопільський нац. екон. ун-т.— Тернопіль: Терно-граф, 2011.— 260 с.
2. Громадські організації в дискурсі демократизації суспільства: монографія / Мін-во освіти і науки, молоді та спорту України. Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова; за наук. ред. В. П. Бега; редкол.: В. П. Бех (голова), Г. О. Нестеренко (заст. голови) [та ін.].— К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011.— 680 с.
3. Формування громадянського суспільства в Україні: стан, проблеми, перспективи: Зб. наук. пр. Академії держ. упр. при Президентові України / Кол. авт.; За заг. ред. В. І. Лугового, В. М. Князева.— К.: Вид-во УАДУ, 2001.— 252 с.
4. Бурмака М. П. Громадянське суспільство в сучасній Україні: особливості становлення і критерії оцінки зрілості / М. П. Бурмака // Нова парадигма.— Журнал наукових праць / Гол. ред. В. П. Бех.— Вип. 72.— К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007.— С. 134–145.
5. Закон України «Про об'єднання громадян» від 16.06.1992 р. № 2460 — XII // Відомості Верховної Ради.— 1992.— № 34.— 504 с. [Електронний ресурс].— Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/LAWS/MAIN.CGI?NREG=2460-12>.
6. Закон України «Про благодійництво та благодійні організації» від 16 вересня 1997 р. № 531 / 97-ВР [Електронний ресурс].— Режим доступу: <http://portal.rada.gov.ua>.
7. Закон України «Про професійних творчих працівників та творчі спілки» від 07 жовтня 1997 р. № 554 / 97-ВР [Електронний ресурс].— Режим доступу: <http://portal.rada.gov.ua>.
8. Колодій А. Ф. Перешкоди на шляху інституціоналізації громадянського суспільства в Україні / А. Ф. Колодій // Суспільні

реформи та становлення громадянського суспільства в Україні: Матеріали науково-практичної конференції за міжнародною участю. — (Київ, 30 травня 2001 р.) / Українська академія державного управління при Президентові України. — К., 2001. — Т. 1–3. — 276 с.

9. Макарів П. Громадянське суспільство та міжетнічні стосунки // Громадянське суспільство як здійснення свободи. — Львів: Львів. обл. книжкова друкарня, 1995. — 320 с.
10. Берченко Г. Громадянське суспільство: критерії та сучасне становище в Україні / Г. Берченко // Кроки до громадянського суспільства. Постмайданове громадянське суспільство України: уроки для країни та світу. Науковий альманах / За ред. В. П. Рубцова, А. В. Шестакової, В. О. Рябенка. — К.: Українська Всесвітня Координаційна Рада, 2006. — С. 164–166.

Стаття надійшла до редакції 22.01.2013 р.

Матвійчук А. В. Гражданское общество в Украине как открытое социальное образование: проблема легитимации

Анализируются условия при которых осуществляется формирование гражданского общества в Украине.

Ключевые слова: *гражданское общество, общественные организации, легитимация, демократическое правовое социальное государство.*

Matviychuk A. V. Civil society in Ukraine as an open social formation: the problem of legitimation

The conditions under which the formation of grazhdanskogo society in Ukraine.

Keywords: *civil society, NGOs, legitimation, democratic social constitutional state.*